

Lectura mística de Deuteronomi 4,24. Del «foc abrusador» del text masorètic al «foc consumidor de foc» del targum

Bàrbara VIRGIL, Jordi CERVERA

Facultat de Teologia de Catalunya

Rebut: 29.02.2024 — Acceptat: 11.06.2024

Resum. L'expressió hebrea «foc abrusador» (אֵשׁ אֲכָלָהּ) apareix en el llibre del Deuteronomi com una metàfora que descriu la grandesa i la vitalitat aclaparadora de la divinitat (Dt 4,24; Dt 9,3). La tradició jueva desplegarà una lectura mística de l'expressió en comentar Dt 4,24. Així ho apreciem en el Talmud, en el midraix i també en el text novotestamentari de la Carta als Hebreus (He 12,29). De manera simultània, el targum palestinenc de Dt 4,24 tradueix «foc abrusador» per «foc consumidor de foc» per ressaltar aquesta lectura mística. Però, a més del targum, descobrim l'expressió en obres midràixiques (Pessiqtà Rabbatí, Pirqué de-Rabbí Elièzer, midraix Tanhumà, midraix Lèkaq Tob i Yalkut Ximoni), en el Talmud i les Tossafot, i, nogensmenys, en peces místiques (Hekhalot Zutarti, Maasé Mercabà, Xiür Qomà).

Paraules clau: foc diví, mística, Dt 4,24, targum palestinenc, midraix, Talmud, Hekhalot

Correspondència: Bàrbara Virgil i Jordi Cervera. Facultat de Teologia de Catalunya. Carrer de la Diputació, 231. ES-08007 Barcelona. A/e: barbaravirgil.gestiocultural@gmail.com. A/e: jordicaputxi@gmail.com.

A mystical reading of Deuteronomy 4:24. From the Masoretic text's "consuming fire" to the Targum's "fire consuming fire"

Abstract. Used in the Book of Deuteronomy (Dt 4:24; Dt 9:3), the expression "consuming fire" (אֵשׁ אֹכֶלֶת) is a metaphor that describes the greatness and the overwhelming vitality of God. Jewish tradition opts for a mystical reading of the expression in the case of Dt 4:24, as is reflected in the Talmud (TBS^oth 14a,3; TBKet 111b,6), in Midrash (ARN 43,12; NmR 22,1; LvR 25,3; SifDt 49; CtR 1,10.4; CtR 14,3.13; CtR 11,1.6; DtR 1,12; PesR 11,27), and also in the Epistle to the Hebrews in the New Testament (He 12:29). In the Palestinian Targum's rendering of Dt 4:24, meanwhile, "consuming fire" is translated as "fire consuming fire", to emphasize the mystical reading. In addition to the Targum, the same expression can be found in works of Midrash (Pesikta Rabbati, Pirkei de-Rabbi Eliezer, Midrash Tanhuma, Midrash Lekach Tov, and Yalkut Shimoni) and in the Talmud and the Tossafot, as well as in mystical texts (Hekhalot Zutarti, Ma'aseh Merkabah, and Shi'ur Qomah).

Keywords: divine fire, mysticism, Dt 4:24, Palestinian Targum, Midrash, Talmud, Hekhalot

1. Introducció

El relat sagrat del Primer Testament creix i s'actualitza amb noves interpretacions que, com una taca d'oli, penetren i s'expandeixen a través del teixit literari de la tradició jueva. Convertides en *agadot* i *halakhot*, deixen la seva petjada en traduccions (Septuaginta i targum), en comentaris rabínics (midraix), en obres intertestamentàries (Apòcrifs, Qumran, Filó, Flavi Josep), en compilacions de lleis i tradicions (Mixnà, Talmud, Tossafot) i en textos místics (Hekhalot).¹ Per osmosi, aquestes tradicions de lectura també penetren en el Segon Testament i s'expandeixen de manera paral·lela per les obres dels pares de l'Església.

Ensenyar com es despleguen aquestes tradicions en la literatura jueva i cristiana ha estat el gran mestratge d'Enric Cortès. Ens atrevim a dir que constitueix la seva destacadíssima originalitat acadèmica, una aportació singular que afavoreix les empaties entre la tradició jueva i la tradició cristiana,

1. Obviem la càbala per circumscriure el tema no més enllà de l'època medieval.

les quals, inspirades per una mateixa Escriptura, comparteixen tradicions de lectura que adapten al seu segell teològic.

El treball que presentem seguirà aquesta directriu i vol ser un agraïment per tanta proximitat i tanta complicitat que hem rebut i encara rebem del mestratge d'Enric Cortès. En concret, mostrarem com l'expressió «foc consumidor», una metàfora evocativa de la divinitat procedent del Primer Testament, s'expandeix amb accents místics per la tradició jueva i cristiana i, de manera simultània, es converteix en la fórmula «foc consumidor de foc». Rere aquest desplegament literari hi ha la vitalitat de les comunitats que han copiat i preservat el text sagrat, que l'han proclamat i pregat en assemblea, que l'han estudiat i actualitzat, que l'han transmès de manera responsable a les generacions posteriors.

En un article previ (2021), mostràvem en detall com **אֵשׁ אֹכֶלֶת** ('foc consumidor'), una metàfora de la divinitat procedent de Dt 4,24 (i localitzada també a Dt 9,3), era assumida en la Carta als Hebreus i presentada amb accent místic a He 12,29 amb l'expressió «πῦρ καταναλίσκον» ('foc abrusador'). La locució grega constitueix un *hapax legomenon* del Segon Testament i que en la Septuaginta es localitza exclusivament a Dt 4,24 i Dt 9,3.²

Ens trobem, per tant, amb una expressió bíblica molt singular i que la tradició jueva llegeix amb accent místic, principalment a Dt 4,24, com ho manifesten diferents obres literàries.³ Així mateix, s'aprecia un desplegament paral·lel en la tradició cristiana, en què, a més d'He 12,29, trobem aquesta lectura en comentaris dels Pares de l'Església.⁴

En l'article mencionat, afegíem un apartat dedicat a «foc consumidor de foc», on, de manera sintètica i pendent de desenvolupar, assenyalàvem la seva vinculació literària i mística amb **אֵשׁ אֹכֶלֶת** ('foc consumidor') de Dt 4,24.⁵ La recerca que ara presentem parteix d'aquest apartat, bo i aprofundint la fo-

2. Jordi CERVERA I VALLS, «Déu és foc abrusador (He 12,29)», *Revista Catalana de Teologia*, 46/2 (2021), p. 339-362.

3. TBSot 14a,3; TBKet 111b,6; ARN 43,12; NmR 22,1; LvR 25,3; SifDt 49; CtR 1,10.4; CtR 14,3.13; CtR 11,1.6; DtR 1,12; PesR 11,27. CERVERA I VALLS, «Déu és foc abrusador (He 12,29)», p. 355-357.

4. Climent d'Alexandria a *Ecl* 26,1; Orígenes a *PA* I,1,1-2; Dídimo el Cec a *De Trinitate* II,12; Ambrós de Milà a *Spir.* 144; Joan Crisòstom en *Homílies sobre la carta a los Hebreos*, xxxii. CERVERA I VALLS, «Déu és foc abrusador (He 12,29)», p. 359-362.

5. CERVERA I VALLS, «Déu és foc abrusador (He 12,29)», p. 357-359.

namentació escripturística de «foc consumidor de foc» i també aportant noves citacions que consoliden el seu accent místic.

2. La metàfora «foc abrusador» en la Bíblia hebrea

La Bíblia hebrea presenta tres vegades la locució אֵשׁ אֹכֶלֶת en forma participial i que habitualment es tradueix per «foc consumidor». Nosaltres la retoquem amb el matís de «foc abrusador».⁶

El llibre del Deuteronomi recull aquesta fórmula a Dt 4,24 i a Dt 9,3, en el context rememoratiu del mont Horeb i per expressar l'experiència aclaparadora de la divinitat (Dt 4,24): «El Senyor, el teu Déu (כִּי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ), és foc abrusador (אֵשׁ אֹכֶלֶת)». L'expressió també confirma el poder diví a favor d'Israel en la conquesta de Canaan, després d'haver travessat el riu Jordà (Dt 9,3): «El Senyor, el teu Déu, travessarà davant teu com foc abrusador (אֵשׁ אֹכֶלֶת)».

El llibre profètic de Joel presenta la tercera menció (Jl 2,5), la qual indica, també metafòricament, les repercussions del dia de Jahvè (יּוֹם־יְהוָה), que s'anuncia com la flama d'un «foc abrusador» (אֵשׁ אֹכֶלֶת).

Aquestes tres metàfores al voltant del foc expressen, cadascuna, el seu matís sobre la divinitat: la seva presència aclaparadora (Dt 4,24), la seva poderosa manifestació a favor d'Israel (Dt 9,3) i la seva intensíssima irrupció escatològica (Jl 2,5). Tanmateix, apreciem que «foc abrusador» a Dt 4,24 possibilita una lectura més contemplativa i transcendent.⁷ La raó és que la metàfora «foc abrusador» constitueix, a Dt 2,24, un atribut altament evocatiu de l'essència divina, sense referències a una intervenció terrenal com succeeix a Dt 9,3 i Jl 2,5.

En suma, l'expressió a Dt 9,3 i Jl 2,5, més que qualificar l'essència divina, expressa la seva intervenció poderosa; per tant, s'allunya de l'atmosfera mística que Dt 4,24 destil·la amb més naturalitat. La constatació d'aquesta apreciació la trobarem en l'expressió «foc devorador de foc», que procedeix de traduccions i de comentaris a Dt 4,24.

6. Per a locucions molt semblants i els seus matisos, cf. Ex 24,17, Is 29,6, Is 30,27; 30 i Is 33,14. CERVERA I VALLS, «Déu és foc abrusador (He 12,29)», p. 345-347.

7. «Tra le trecentottanta attestazioni bibliche del termine, ve n'è una che, più delle altre, avvicina il fuoco del mistero della trascendenza: *Il Signore, tuo Dio, è fuoco divoratore* (Deut. 4,24)». En Giulio BUSI, *Simboli del pensiero ebraico: Lessico ragionato in settanta voci*, Torì, Giulio Einaudi Editore, 1999, p. 60.

3. La Septuaginta també possibilita el sentit místic de ‘foc abrusador’ a Dt 4,24

La versió grega de la Septuaginta tradueix l’hebreu **הִצִּיֵּן שֵׁן** de Dt 4,24 (i Dt 9,3) per «**πῦρ καταναλίσκον**» (‘foc abrusador o consumidor’), una locució exclusiva de la Septuaginta junt amb He 12,29 en el Segon Testament, com hem indicat en la introducció.⁸

Perquè el Senyor, el teu Déu, és foc abrusador (**πῦρ καταναλίσκον ἐστίν**), [és] Déu gelós (Dt 4,24).⁹

El context anterior i posterior més immediat a Dt 4,24 recorda la prohibició de fer imatges d’altres ídols. El motiu de tal prohibició és que l’aliança pactada amb Jahvè el converteix en un Déu exclusiu: «el teu Déu». Aleshores, l’expressió «**πῦρ καταναλίσκον**» assenyala, de manera metafòrica, la immensa capacitat abrusadora de la divinitat, la qual s’escapa de qualsevol intent humà de reproducció a través d’imatges. El missatge de «foc abrusador» el confirma l’atribut diví que segueix: «Déu gelós» (**θεὸς ζηλωτῆς**), el qual afegeix les conseqüències dels lligams contrets en virtut del pacte de l’aliança, que exigeix fidelitat i compliment.

Avui coneixeràs que el Senyor, el teu Déu, et precedeix davant teu: és foc devorador (**πῦρ καταναλίσκον**) (Dt 9,3).¹⁰

L’expressió «**πῦρ καταναλίσκον**» a Dt 9,3 manifesta el poder destructor de Jahvè a favor d’Israel, com també ho indica la versió hebrea. La invitació divina a travessar el Jordà va precedida —com a Dt 4,24— per una exhortació a la fidelitat i a l’obediència com a garantia de la seva intervenció.

El matís que expressa «**πῦρ καταναλίσκον**» en cada citació s’aprecia en la versió llatina de la Vulgata, quan aquesta tradueix l’expressió grega per *ignis*

8. Es tracta d’un terme prioritàriament d’accent místic, perquè en el cas de **הִצִּיֵּן שֵׁן** a Jl 2,5, la Septuaginta ho tradueix diferentment («**πυρὸς κατεσθιούσης**»), ja que el sentit és manifestament diferent.

9. John W. WEVERS (ed.), *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum*, II.2, *Deuteronomium*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977, p. 100; Natalio FERNÁNDEZ MARCOS i María Victoria SPOTTORNO DÍAZ-CARO (coord.), *La Biblia griega Septuaginta*, vol. I, *El Pentateuco*, Salamanca, Sígueme, 2008, col·l. «Biblioteca de Estudios Bíblicos», núm. 125, p. 395.

10. WEVERS (ed.), *Deuteronomium*, p. 145; FERNÁNDEZ MARCOS i SPOTTORNO DÍAZ-CARO (coord.), *El Pentateuco*, p. 403.

consumens» (a Dt 4,24) i per «ignis devorans» (a Dt 9,3). Nosaltres hem optat per la mateixa diferenciació i hem traduït, respectivament, «foc abrusador» (a Dt 4,24) i «foc devorador» (a Dt 9,3).¹¹

Aquesta metàfora de la divinitat com a foc activíssim («πῦρ καταναλίσκον»), la versió grega l'expressa amb ressonàncies transcendents a Dt 4,24, mentre que a Dt 9,3 ho fa amb accent immanent. En suma, la Septuaginta també dona peu a realitzar lectures místiques de «foc abrusador» a Dt 4,24.

4. El targum palestinenc tradueix «foc abrusador» per «foc consumidor de foc» a Dt 4,24

4.1. «Foc consumidor de foc» a TgPsJon Dt 4,24 i TgN Dt 4,24

És altament reveladora la traducció aramea de l'expressió אִשׁ אֹכֶלֶה (Dt 4,24) en les versions Pseudo-Jonatan i Neòfiti del targum palestinenc, bo i substituint-la per «foc consumidor de foc»:

Perquè Adonai, el vostre Déu, amb la seva Paraula [Memrà], és foc consumidor de foc (אִשׁ אֹכֶלֶה אִשׁ),¹² un Déu gelós, que paga amb gelosia (TgPsJon Dt 4,24).¹³

Perquè Adonai, el teu Déu, és foc consumidor de foc (אִשׁ אֹכֶלֶה אִשׁ),¹⁴ un Déu gelós i venjador per gelosia (TgN Dt 4,24).¹⁵

11. La Septuaginta presenta locucions semblants a «πῦρ καταναλίσκον», però que expressen el contingut semàntic de càstig diví: «πυρὶ καταναλισκόμενοι» (Sv 16,1) i «πυρὶ καταναλωθήσεται» (Za 9,4).

12. Díez Macho tradueix per «fuego devorador de fuego» i Clarke per «is a consuming fire, that fire is».

13. Alejandro Díez Macho (ed.), *Targum Palaestinense in Pentateuchum*, 5, *Deuteronomium*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1980, «Biblia Polyglotta Matritensia», p. 45; Miguel Pérez Fernández, *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco*, v, *Deuteronomio*, Estella, Verbo Divino, 2022, col·l. «Biblioteca Midrásica», núm. 40, p. 56; Clarke, *Targum Pseudo-Jonathan: Deuteronomy*, p. 19.

14. El TgFrag escriu אִשׁ אֹכֶלֶה אִשׁ.

15. Alejandro Díez Macho (ed.), *Neophyti*, 1, *Targum palestinense Ms de la biblioteca vaticana*, v, *Deuteronomio*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1978, col·l. «Textos y Estudios», 11, p. 44-45; Pérez Fernández, *Deuteronomio*, p. 56.

La traducció castellana de Pérez Fernández indica en nota que: «N y PsJ dan una imagen más intensiva».¹⁶ És evident que aquestes versions sinagogals redimensionen la metàfora divina de «foc abrusador» amb la intenció de magnificar la seva expressivitat. La coincidència dels dos targums en reduplicar la metàfora del foc diví traduït per «foc consumidor de foc» permet afirmar que l'expressió bíblica conté una tradició mística de lectura. Així ho apreciem en les citacions dels apartats següents.

La intensitat divina que afegeix la versió aramea es constata no només amb «foc consumidor de foc», sinó també amb la reduplicació de la gelosia divina: «un Déu gelós, que paga amb gelosia» (TgPsJon Dt 4,24).

També és interessant de notar que el targum Neòfiti de Dt 9,3 no opta per l'arameu «foc consumidor de foc» quan tradueix **אֵשׁ אֹכֶלֶה**. Tanmateix, aquest targum no s'està de remarcar la intensitat de l'expressió com fa a Dt 4,24. Per aquesta raó escriu: «foc consumidor que consumeix» (**אֵשׁ אֹכֶלֶה מִתְאֲכֶלֶה**).¹⁷

4.2. «Foc consumidor de foc» a TgPsJon Ex 24,17 i TgN Ex 24,17

Els targums palestinsencs Pseudo-Jonatan i Neòfiti d'Ex 24,17 també adopten la traducció aramea «foc consumidor de foc». La glòria divina dalt el mont Sinai, expressada en el text masorètic com un «foc abrindat» (**בְּאֵשׁ אֹכֶלֶת**), en el targum es converteix en «foc consumidor de foc»:

La semblança de la resplendor de la Glòria de Iahvè era com foc ardent i esclats de foc consumidor de foc (**אֵשׁ אֹכֶלֶת אֵשׁ**) [en el cim de la muntanya]. I els fills d'Israel ho veien i estaven atònits (TgPsJon Ex 24,17).¹⁸

16. PÉREZ FERNÁNDEZ, *Deuteronomio*, p. 56. Així mateix ho aprecia Clarke, que tradueix per «inextinguishable fire», matisant en dues notes explicatives que la traducció literal és «fire devouring fire». Ernest G. CLARKE, *Targum Pseudo-Jonathan: Deuteronomy*, Edimburg, T. & T. Clark, 1998, «The Aramaic Bible», 5B, p. 38.

17. TgN Dt 9,3.

18. Alejandro Díez MACHO (ed.), *Targum Palaestinense in Pentateuchum*, 2, *Exodus*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1980, «Biblia Polyglotta Matritensis», p. 197; Teresa MARTÍNEZ SÁIZ i Miguel PÉREZ FERNÁNDEZ, *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco*, II, *Éxodo*, Estella, Verbo Divino, 2011, coh. «Biblioteca Midrásica», núm. 34, p. 213; Martin McNAMARA, Robert HAYWARD i Michael MAHER, *Targum Neofiti*, 1, *Exodus. Targum Pseudo-Jonathan: Exodus*, Edimburg, T. & T. Clark, 1994, «The Aramaic Bible», 2, p. 232.

I la semblança de la glòria de la Xekhinà de Iahvè era com foc consumidor de foc (כַּאֲשֶׁתָּא אֵכְלָה אֵשָׁא), consumint-se en el cim de la muntanya, a la vista dels fills d'Israel (TgN Ex 24,17).¹⁹

4.3. «Foc consumidor de foc» a TgPsJon Gn 38,25

Una darrera localització de l'arameu «foc consumidor de foc», però ara sense segell místic, l'apreciem en l'extensa versió Pseudo-Jonatan de Gn 38,25, quan Judà assumeix l'ultratge que ha fet a la seva nora Tamar:

És millor ser cremat en aquest món amb foc que s'extingeix que ser cremat en el món venidor amb foc consumidor de foc (בְּאִישָׁא אֵכְלָה אֵשָׁא) (TgPsJon Gn 38,25).²⁰

Aquesta referència, malgrat que no coincideix amb el context i el sentit místic de les altres citacions, no deixa d'alludir al poder escatològic de la divinitat, que corrobora la difusió de què gaudeix l'expressió aramea en la litúrgia sinagoga.

En suma, «foc consumidor de foc» en el targum manifesta una versatilitat de significats que s'associen habitualment a la dimensió transcendent i inaccessible de la divinitat.

5. «Foc consumidor de foc» en el corpus midràixic

La lectura mística de «foc abrusador» a Dt 4,24 apareix en obres del corpus midràixic, com hem assenyalat en la introducció.²¹ Així mateix succeeix amb «foc consumidor de foc», present en midraixos de l'època talmúdica com Pessiqtà Rabbatí, Pirqué de-Rabbí Elièzer i el midraix Tanhumà, fins a arribar a midraixos medievals com Lèqah Tob i Yalkut Ximoni.

19. Díez Macho (ed.), *Exodus*, p. 196; Martínez Sáiz i Pérez Fernández, *Éxodo*, p. 213; McNamara, Hayward i Maher, *Exodus*, p. 105.

20. Alejandro Díez Macho (ed.), *Targum Palaestinense in Pentateuchum*, 1: *Genesis*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988, «Biblia Polyglotta Matritensis», p. 285; Teresa Martínez Sáiz, *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco*, 1: *Génesis*, Estella, Verbo Divino, 2004, col·l. «Biblioteca Midrásica», núm. 28, p. 245; Michael Maher, *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, Edimburg, T. & T. Clark, 1992, «The Aramaic Bible», 1B, p. 130.

21. Vegeu la nota 2.

5.1. *Pessiqtà Rabbatí* (PesR 11,27)

En aquest món, Israel estava unit al Sant, com està dit: «I vosaltres esteu units amb el Senyor el vostre Déu» (Dt 4,4); però en el temps venidor ells [Israel] s'assemblaran al Sant, beneït sigui, que és foc consumidor de foc (אש אכלה אש), com està escrit: «perquè el Senyor el teu Déu és foc consumidor» (Dt 4,24). Però ells són foc consumidor, com està escrit: «la llum d'Israel va esdevenir foc i el Sant d'Israel va esdevenir flama» (Is 10,17).²²

La citació de Pessiqtà Rabbatí (PesR 11,27) obre uns horitzons espectaculars a Israel, que en el món venidor gaudirà —en plenitud!— de la unió amb el Sant que gaudeix en el món present. Així ho testimonia Dt 4,4: «esteu units amb el Senyor».²³ Aquesta unió amb el Sant s'expressa visualment a través de la locució refulgent «foc consumidor de foc». L'argument escripturístic respecte a la fogositat del Sant és Dt 4,24: «perquè el Senyor, el vostre Déu, és foc consumidor». La fórmula «foc consumidor de foc» participa del context escatològic del món venidor i presenta accents místics quan menciona el pas de la unió terrenal a la unió celestial amb el Sant. La dimensió mística continua amb la citació d'Is 10,17, que expressa l'argument escripturístic dels efectes de la unió d'Israel amb el Sant: «la llum d'Israel serà un foc.»²⁴

5.2. *Pirqué de-Rabbi Elièzer* (PRE 12,9²⁵ i PRE 52,2²⁶)

El fragment de Pirqué de-Rabbi Elièzer 12,9 forma part del capítol dedicat a Adam i Eva en el paradís; en concret, comenta el discurs diví a la parella primordial després de la formació d'Eva. Aquest context determina el sentit que es dona al terme «foc» i a l'expressió «foc consumidor de foc»:

22. Meir FRIEDMANN (ed.), *Pesikta Rabbati*, Viena, 1880. Ulmer edita אש אכלה אש en lloc de אש אכלה אש a: Rivka ULMER, *A Bilingual Edition of Pesikta Rabbati*, vol. 1, cap. 1-22, Berlín i Boston, De Gruyter, 2017, col·l. «Studia Judaica», núm. 86.

23. Lligat amb la frase de Dt 4,4: וְאַתֶּם הָרִבְקִים בְּיָהוָה («vosaltres, els units amb Jahvè»), hi ha el terme דְּבִקוּת, que significa 'unió mística, èxtasi, comunió' (Judith TARGARONA BORRÁS, *Diccionario hebreo-español*, Saragossa, Riopiedras, 1995, p. 193).

24. Cf. CERVERA I VALLS, «Déu és foc abrusador (He 12,29)», p. 357.

25. En la traducció castellana la citació correspon a PRE 12,3.

26. En la traducció castellana la citació correspon a PRE 53,2.

Què va fer el Sant, beneït sigui? Va donar el seu Nom *iod-he*, que és *Iah* (יה). Va dir: Si van pels meus camins i guarden els meus preceptes, aleshores el meu Nom, que els és lliurat, els salva de tota penúria. I si no hi van [pels meus camins], els prenc el meu Nom i esdevenen foc, i el foc consumeix foc (האש אוכלת אש), com està dit: «és un foc que devoraria fins a l'Abaddon [destrucció]» (Jb 31,12) (PRE 12,9).²⁷

El comentari es serveix del nom diví (יה) i dels mots *home* i *dona* (אִישׁ/אִשָּׁה) per expressar la proximitat i l'allunyament entre uns i altres. El nom de la divinitat es mantindrà en l'home i la dona si segueixen els camins del Sant, però els serà retirat si actuen contràriament. És a dir, Déu retirarà les lletres del seu nom (+ה) del nom de l'home i la dona: la י de אִישׁ i la ה de אִשָּׁה. Aleshores, les paraules *home* i *dona*, sense les respectives dues lletres del nom diví, es converteixen en el mot hebreu foc (אֵשׁ). Per tant, el foc significa aquí l'allunyament de Déu, que implica la pèrdua de segell diví en els humans, els quals provoquen un «el foc consumeix foc», és a dir, desvetllen la lluita entre ells fins a la pròpia destrucció, com ho corrobora la citació final de Jb 31,12.²⁸

L'altre fragment de Pirqué de-Rabbí Elièzer (PRE 52,2) correspon al capítol dedicat al pecat de calúmnia i de murmuració, com bé indica l'explicació de rabí Gamaliel respecte a la murmuració dels israelites en el desert:

Rabí Gamaliel deia: els israelites van murmurar contra el Sant, beneït sigui, dient: Tindrà Iahvè poder per alimentar-nos en el desert? Així està dit: «El poble parlà contra Déu.» Van dir: «Podrà Déu, tal vegada, parar taula en el desert?» Sí, com està dit: «Colpejà la roca i brollà aigua» (Sl 78,19-20). El Sant, beneït sigui, escoltà²⁹ que havien difamat la seva glòria, i la seva Glòria, que és foc consumidor, envià contra ells foc per devorar-los al seu voltant, com està dit: «Esclatà contra ells el foc de Iahvè i consumí l'extrem del campament» (Nm 11,1). Els israelites s'adreçaren a Moisès i li van dir: «Moisès, mestre nostre, entrega'ns com

27. *Sefer Pirke rabí Eliezer* (edició Varsòvia, 1852; reimpressió a Jerusalem, 1970). Miguel PÉREZ FERNÁNDEZ, *Los capítulos de Rabbí Eliezer*, València, Institución San Jerónimo para la Investigación Bíblica, 1984, col·l. «Biblioteca Midràsica», núm. 1, p. 116-117; Marc-Alain OUAQNIN i Éric SMILÉVITCH, *Chapitres de Rabbi Éliézer: Pirqué de Rabbi Éliézer. Midrach sur Genèse, Exode, Nombres, Esther*, Lagrasse, Verdier, 1992, col·l. «Les Dix Paroles», p. 342.

28. PÉREZ FERNÁNDEZ, *Los capítulos de Rabbí Eliezer*, p. 117, n. 9.

29. Pérez Fernández tradueix «veié».

ovelles a l'escorxador, però no al foc devorador de foc (וְלֹא לֶאֱשׁ אוֹכֵלָה אֵשׁ)³⁰ (PRE 52,2).³¹

El fragment tracta sobre el qüestionament israelita de la capacitat divina de nodrir-los enmig del desert (Sl 78,19-20). La provisió del Sant no evitarà el càstig al poble per haver difamat la glòria divina, un càstig que s'executa en forma de foc, que recorda l'episodi de l'incendi del campament a Taberà, que és la primera murmuració del poble després del Sinai (Nm 11,1). El midraix posa en boca dels israelites el reconeixement de la culpa, així com la petició d'un càstig humà que eviti el «foc consumidor de foc» de la divinitat, que significaria ser eliminats no només del món present, sinó també del món venidor.

5.3. *Midraix Tanhumà (Tanh, Yitro 16,2)*

El comentari sobre la secció Yitro (Ex 18,1-20,23) del midraix Tanhumà menciona la fórmula «foc consumidor de foc» quan tracta la citació «Jo soc el Senyor, el teu Déu», que és la frase que inicia la proclamació del Decàleg (Ex 20,1):

Quan el Sant, beneït sigui, va donar la Torà, tot era foc, com està dit: «A la seva dreta, [hi havia] el foc de la llei per a ells» (Dt 33,2). Els nostres savis van afirmar: «La Torà és de foc, els seus pergamins són de foc, la seva escriptura és de foc, el seu fil és de foc», com està dit: «A la seva dreta, [hi havia] el foc de la llei per a ells.» El rostre del mediador Moisès esdevingué foc, com està dit: «I van tenir por... [d'acostar-se-li]» (Ex 34,30). Els àngels que van baixar amb ell són de foc, com està dit: «Té els vents per missatgers» (Sl 104,4). «La muntanya cremava amb foc» (Dt 4,11) i [la Torà] es va donar des del foc consumidor de foc (אֵשׁ אוֹכֵלָת),³² com està dit: «Perquè el Senyor, el teu Déu, és foc consumidor» (Dt 4,24).³³

30. L'edició Varsòvia escriu אֵשׁ אוֹכֵלָה, però el comentari de Raixí al verset ho converteix en אֵשׁ אוֹכֵלָה אֵשׁ i ho desenvolupa àmpliament. Pérez Fernández tradueix «fuego devorador», però Ouaknin i Smilévitch tradueixen «feu qui dévore le feu».

31. PÉREZ FERNÁNDEZ, *Los capítulos de Rabbi Eliezer*, p. 369.

32. Berman tradueix per «fire consuming fire». Samuel A. BERMAN, *Midrash Tanhuma Yelammedenu*, Hoboken (NJ), KTAV Publishing House, 1996, p. 470.

33. Enoch ZUNDEL BEN JOSEPH i Shlomo BUBER, *Midrash Tanhuma*, Jerusalem, Eshkol, 1972; BERMAN, *Midrash Tanhuma Yelammedenu*, p. 470.

L'escena teofànica dalt de la muntanya, descrita pel midraix, apareix completament embolcallada de foc. Ho realitza amb arguments de l'Escriptura (Dt 33,2; Ex 34,30; Sl 104,4; Dt 4,11), acompanyats d'una bellíssima al·legoria sobre el foc diví que, segons els savis, es manifesta en els pergamins, en l'escriptura i en el mateix fil de cosir. La procedència divina del lliurament de la Torà es corrobora amb la fórmula «foc consumidor de foc», argumentada per Dt 4,24 i que aporta un clar segell místic.

5.4. *Midraix Lèqah Tob (LeqT Dt 4,24,1) i Yalkut Ximoni (YalqSh 524,1 i YalqSh 951,5)*

L'expressió «foc consumidor de foc» com a missatge de Dt 4,24 arriba fins als midraixos medievals, en primer lloc, Lèqah Tob:

«Perquè el Senyor, el teu Déu, és foc consumidor» (Dt 4,24). És foc consumidor de foc (אֵשׁ אוֹכֵלֶת אֵשׁ). És Déu gelós. Fa venjança sobre els qui el pertorben, és Déu gelós (LeqT Dt 4,24,1).³⁴

El midraix Lèqah Tob comenta Dt 4,24, de manera cenyida. Els mínims detalls que afegeix subratllen la dimensió abrusadora i de gelosia de la divinitat, talment com feia el targum palestinenc (PsJon i N).

L'expressió apareix dues vegades en el també midraix medieval Yalkut Ximoni. La primera citació (YalqSh 524,1) forma part dels comentaris a la Torà i presenta semblances amb PRE 52,2:

Rabi Yehudah digué: està escrit: «El poble parlà contra Déu i contra Moisès» (Nm 21,5). El Sant, beneït sigui, escoltà que van menystenir la seva glòria, i des de la seva glòria, que és foc consumidor de foc (אֵשׁ אוֹכֵלֶת אֵשׁ), els envià foc; i el mateix foc s'implantà a la terra i no tornà més al seu lloc, sinó que entrà a la tenda del trobament... (YalqSh 524,1).³⁵

El fragment tracta la murmuració del poble contra el Sant, la qual es resol de manera benèfica. Primer, s'associa místicament la glòria divina amb un «foc devorador de foc». Segon, aquest foc diví s'envia al poble per acabar im-

34. A. M. PADUA, *Midrash Lekah Tov*, Vilna, 1884.

35. *Yalkut Shimoni*, Jerusalem, 1960 (reed.: Warsaw 1878).

plantat a la tenda del trobament com a manifestació de la seva presència. L'expressió recupera aquí el segell místic originari, que es concreta en el context litúrgic de la tenda sagrada.

L'altra citació de Yalkut Ximoni (YalqSh 951,5) també comenta la Torà i evoca l'ascensió mística de Moisès a les altures. La presència divina, expressada com «foc consumidor de foc», transforma Moisès de manera plena, que de ser considerat mortal es passa a contemplar-lo com un ésser diví. Ho confirma la citació d'Ex 34,30 («s'espantaren d'acostar-se a ell»):

Quan pujà cap a dalt, Moisès, considerat home mortal, digué: «[Jo] pujo davant el Sant, beneït sigui, que tot ell és foc consumidor de foc (אֵשׁ אוֹכֶלֶת אֵשׁ)». I quan baixà va ser considerat diví, «i s'espantaren d'acostar-se a ell» (Ex 34,30) (YalqSh 951,5).³⁶

6. «Foc consumidor de foc» en el Talmud i les Tossafot

6.1. Yomà (TBYom 21b,8 i TBYom 21b,9)

La secció Yomà del Talmud presenta un elenc de modalitats de foc. Es parteix del foc terrenal per arribar al foc celestial, on sobresortirà el «foc consumidor de foc»:

Els mestres ensenyen que hi ha sis tipus de foc, que són: el que menja i no beu, el que beu i no menja, el que menja i beu, el que consumeix tant humit com sec, el foc que repelleix foc i el foc que consumeix foc (אֵשׁ אוֹכֶלֶת אֵשׁ) (TBYom 21b,8).³⁷

Hi ha foc que menja i no beu, el més quotidià; el que beu i no menja, el dels malalts; el que menja i beu, el d'Elies, com està escrit: «I l'aigua que està en el solc...» (1Re 18,38); el que consumeix humit i sec, el de l'altar; el foc que repelleix foc, el de Gabriel; i el foc que consumeix foc (אֵשׁ אוֹכֶלֶת אֵשׁ), el de la Xekhi-nà, com va dir el Mestre: «Va estendre el seu dit entre ells [els àngels] i els va cremar» (TBYom 21b,9).³⁸

36. *Yalkut Shimoni*, Jerusalem, 1960 (reed.: Warsaw, 1878).

37. «The William Davidson Talmud» en *Sefaria* (en línia) (consulta: 20 febrer 2024).

38. «The William Davidson Talmud» en *Sefaria* (en línia) (consulta: 29 febrer 2024).

La mateixa Guemarà explica en detall els textos talmúdics. Indica que hi ha foc que consumeix sòlids i no consumeix líquids, que és el foc habitual que consumeix articles secs però no asseca líquids.

A continuació, especifica que el foc que consumeix líquids i no consumeix sòlids és la febre del malalt, que deshidrata el cos, però no consumeix la carn.

Segueix el foc que consumeix sòlids i consumeix líquids, que es concreta en el foc del profeta Elies en l'episodi de sacrificis dalt del mont Carmel: «Llavors va baixar un foc que venia del Senyor i va consumir la víctima de l'holocaust, la llenya, les pedres i la pols, i va assecar l'aigua del solc» (1Re 18,38).

Continua el foc que consumeix tant objectes humits com objectes secs, que és el foc segons la disposició de la fusta.³⁹

Respecte al foc que repelleix un altre foc, la Guemarà indica que es tracta del foc de l'àngel Gabriel. Ho explica el llibre de Daniel quan Gabriel, un àngel de foc, baixà al forn de foc, va repel·lir el foc i va rescatar Ananies, Azaries i Misael, que havien estat llançats dins.

Finalment, hi ha el «foc consumidor de foc», que és el foc de Xekhinà, que consumeix el foc dels àngels.⁴⁰

6.2. *Tossafot (Hag 27a,8,2)*

«Perquè en ell només hi ha foc.» A Tanhumà s'explica que Moisès estava confós per això: «És impossible que l'arbre no es cremi!» I el Lloc li va dir així: «Aquesta és la via del foc que ve de dalt, que és foc consumidor de foc (אֵשׁ אוֹכֵלֶת אֵשׁ) i no es consumeix, tal com està escrit: «i l'esbarzer no es consumia» (Ex 3,2) (Tossafot Hag 27a,8).⁴¹

Les Tossafot del tractat Haguigà del Talmud comenten, a Hag 27a,8, l'episodi bíblic de esbarzer que crema i no es consumeix. El comentari de Raixí

39. «The William Davidson Talmud» en *Sefaria* (en línia) (consulta: 29 febrer 2024).

40. La tradició narrativa jueva recull el poder absolut d'aquest foc únic que és la presència de Déu, superior a tot. Així succeí en el moment de la creació de l'ésser humà, quan els àngels convocats van qüestionar el Creador per aquesta obra. Déu, en resposta, consumí els àngels, que també eren éssers superiors de foc. En aquest cas, el foc consumidor de foc esdevé protector i salvador de l'ésser humà.

41. Ed. Vilna, 1880-1886.

explica la sorpresa de Moisès en contemplar tal visió teofànica. La resposta que Moisès rep és a través de la metàfora del foc, el «foc consumidor de foc» de la divinitat, que es manifesta terrenalment en forma de foc incombustible. Així ho corrobora la citació d'Ex 3,2: «l'esbarzer no es consumia».

7. «Foc consumidor de foc» en la literatura mística de les Hekhalot

La formulació *אש אוכלה אש* o *אש אכלה אש* apareix diverses vegades en els escrits de les Hekhalot. El manuscrit Nova York 8128 (N), sempre original en el seu material místic, és el lloc on l'expressió es reproduïx més vegades.⁴² El segueixen, per ordre decreixent, el manuscrit Oxford 1531 (O1531), el manuscrit Múnic 22 (M22), i els manuscrits Múnic 40 (M40) i Dropsie 436 (D436).⁴³ L'expressió no pot faltar en el compendi místic medieval del Zohar (*Bereixit* 86,247; *Vayikrà* 65,442), però aquí ens cenyim a les composicions de les Hekhalot, que recullen materials més antics.

7.1. *Hekhalot Zutarti* (HZ § 376 i HZ § 389 i HZ § 396)

L'expressió «foc consumidor de foc» segons el manuscrit Nova York 8128 (N), es localitza tres vegades en l'obra *Hekhalot Zutarti* («Els Palaus Menors»).⁴⁴ Les tres mencions apareixen en uns paràgrafs que el manuscrit incorpora de manera exclusiva.⁴⁵ La locució «foc consumidor de foc» participa del context místic de la composició, on esdevé una metàfora de la divinitat que manifesta les seves potencialitats. La primera citació (§ 376), la menciona rabí Aquiba, el qual explica les revelacions que ha rebut de l'àngel Metatron sobre les mesures divines, on el «foc consumidor de foc» apareix associat a la boca de la divinitat:

42. N (§ 376, § 389, § 396, § 549, § 587). Peter SCHÄFER (ed.), *Konkordanz zur Hekhalot-Literatur*, I, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1986, col·l. «Texte und Studien zum Antiken Judentum», núm. 12, p. 45.

43. O1531 (§ 587, § 728/376), M22 (§ 484/952, § 549), M40 i D436 (§ 587). SCHÄFER (ed.), *Konkordanz zur Hekhalot-Literatur*, I, p. 45.

44. CERVERA I VALLS, «Déu és foc abrusador (He 12,29)», p. 358.

45. Es tracta dels paràgrafs 375-406, protagonitzats per rabí Aquiba, que rep revelacions de l'àngel Metatron sobre les Mesures Divines (Xiür Qomà).

La seva boca és foc consumidor de foc (אש אכלה אש),⁴⁶
 amb el que ell vol parlar del coneixement fixat de sobrenoms:
 tres-cents carros abrاندats,
 setanta-dos són els seus noms,
 mil dos-cents els seus sobrenoms,
 seixanta-sis les seves lletres,
 noranta-sis totes les seves fragàncies,
 vint-i-quatre denominacions santes abrاندades,
 quaranta-dos la resplendor de la seva grandesa.
 Per això és anomenat «el Déu gran, poderós i temible» (N § 376).⁴⁷

La segona aparició de «foc consumidor de foc» s'esdevé en el paràgraf 389, on s'introdueix l'àngel anomenat «el Jove», una altra denominació de l'àngel Metatron, el qual es descriu amb solemnitat i es qualifica com l'àngel més gran de la cort celestial. Ell té l'exclusiva de servir davant el Sant, citat com a «foc consumidor de foc»:

Ell [l'àngel Jove] és el més gran entre tots els àngels de la cort.
 Tots són al seu davant i ell està per sobre, en les altures,
 servint davant el foc consumidor de foc (אש אוכלה אש) (N § 389).⁴⁸

La tercera citació, la conté el paràgraf 396, que tracta dels secrets celestials que el Jove revela en exclusiva a Moisès. S'introdueix la figura del Jove explicant que serveix en l'espai més íntim i més sagrat de les altures celestials, que és la Cambra de les Cambres, on habita el Sant. Es detalla que el Jove serveix davant el «foc consumidor de foc». Els secrets lliurats al Jove en aquest espai, els comunica, no als patriarques, sinó a Moisès:

El Jove és aquest ministre que s'escriu amb set veus,
 set lletres, setanta noms de sis en sis;
 i el que s'ha donat en el secret dels secrets,

46. El manuscrit Oxford 1531 també inclou l'expressió al paràgraf 728, que és un paral·lel del paràgraf 376. Peter SCHÄFER (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1981, coh. «Texte und Studien zum Antiken Judentum», núm. 2, p. 158; SCHÄFER, *Übersetzung der Hekhalot-Literatur*, III, § 335-597, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1989, coh. «Texte und Studien zum Antiken Judentum», núm. 22, p. 388.

47. Bàrbara VIRGIL i Jordi CERVERA (ed.), *Hekhalot Zutarti: Els Palaus Menors (segons el manuscrit Nova York 8128)*, Barcelona, Ateneu Universitari Sant Pacià, Facultat de Teologia de Catalunya, Associació Bíblica de Catalunya, 2020, coh. «Literatura Intertestamentària», núm. 9, p. 172-173.

48. VIRGIL i CERVERA (ed.), *Hekhalot Zutarti*, p. 202-203.

en la meravella de les meravelles,
 en la cambra de les Cambres
 i que serveix davant del foc consumidor de foc (אש אוכלה אש),
 no s'ha donat a Adam ni a Sem,
 ni a Abraham, ni a Isaac,
 ni a Jacob, sinó únicament a Moisès (N § 396).⁴⁹

7.2. Maasé Mercabà (MM § 549 i MM § 587)

La composició mística Maasé Mercabà («Obres de la Mercabà») conté també dues citacions de «foc consumidor de foc», les quals es reproduïxen en les diferents fonts manuscrites.

En el paràgraf 549, l'expressió apareix en les versions dels manuscrits Nova York i Múnic 22:

Les teves potències són foc esmolat,	Les teves proeses són foc del camí,
les teves cambres són foc,	foc és el teu Nom posat en flama de foc,
Tu ets foc consumidor de foc	Déu en el cel dels cels.
(אש אוכלה אש), ⁵⁰	El seu Nom és foc consumidor de foc
i el teu tron és foc,	(אש אוכלה אש). ⁵¹
la teva estança és foc,	El teu tron de glòria és foc,
i la teva cort de servidors és foc	potències de foc són davant teu
forjat pel foc de la flama (N § 549). ⁵²	(M22 § 549). ⁵³

49. VIRGIL i CERVERA, *Hekhalot Zutarti*, p. 220-221.

50. Janowitz tradueix «You are fire, consuming fire» i en nota manifesta que no veu clar el sentit d'afegir «foc» a «foc consumidor» de Dt 4,24, però ho associa a 3Hen 42,4, on «foc consumidor» s'identifica amb la divinitat. Naomi JANOWITZ, *The Poetics of Ascent: Theories of Language in a Rabbinic Ascent Text*, Albany (Nova York), State University of New York Press, 1989, p. 35.

51. SCHÄFER (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, p. 206; SCHÄFER, *Übersetzung der Hekhalot-Literatur*, III, § 335-597, p. 248.

52. Swartz tradueix l'expressió a N i a M22 per «fire consuming fire». Michael D. SWARTZ, *Mystical Prayer in Ancient Judaism: An Analysis of Ma'aseh Merkavah*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1992, col·l. «Texte und Studien zum Antiken Judentum», núm. 28, p. 228.

53. SCHÄFER (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, p. 207; SCHÄFER, *Übersetzung der Hekhalot-Literatur*, III, § 335-597, p. 248.

El paràgraf presenta una pregària revelada per rabí Aquiba al místic, per aconseguir visions celestials. La pregària s'inicia en el paràgraf anterior (§ 548) i acaba en el paràgraf següent, on Aquiba anuncia els efectes de resar-la (§ 550). Aquestes línies descriuen les realitats celestials embolcallades de foc, que són més descriptives en el manuscrit Nova York a través de cambres, tron, estança, cort, i més evocatives en el manuscrit Múnic 22 a través de proeses, el Nom i cels. L'expressió «foc consumidor de foc» magnifica la intensitat del foc diví, que en el manuscrit Nova York es refereix al Sant: «Tu ets foc consumidor de foc», però en el manuscrit Múnic 22 al·ludeix al seu Nom: «El seu Nom és foc consumidor de foc.»

En el paràgraf següent de Maasé Mercabà (§ 587) hi ha una coincidència en els quatre manuscrits (Nova York, Oxford, Múnic 40 i Dropsie).⁵⁴ Reproduïm la versió del manuscrit Nova York 8128:

Beneït sigui el teu nom, només el teu,
 beneït sigui el teu nom, només el teu,
 foc que és estimat,
 foc abrandat,⁵⁵
 foc consumidor de foc (אש אוכלת אש),⁵⁶
 que s'empodera d'ira,
 temor dels serafins (N § 587).⁵⁷

El paràgraf correspon a la primera de les cinc pregàries de rabí Ismael. Consisteix a cantar la grandesa, el poder, la majestat, la magnificència i la glòria del Sant. Es reconeix que el nom diví és privilegiat al cel i a la terra, els justos l'invoquen i canten la seva benedicció i la seva exclusivitat sobre totes les coses. Les línies que traduïm associen el nom diví amb el foc, que s'acompanya dels adjectius «estimat» i «abrandat», que precedeixen «foc consumidor de foc». A continuació, la menció de la ira divina no desvirtua el sentit místic

54. Les variants que presenta cada manuscrit són mínimes.

55. Els manuscrits presenten, a continuació de la frase, un *nomina barbara* (זען אפסטא) que els traductors es limiten a transcriure, com tantes altres vegades succeeix en els escrits de les Hekhalot.

56. Janowitz transcriu l'expressió posant entre parèntesis («foc, consumidor i foc»). JANOWITZ, *The Poetics of Ascent*, p. 57. Swartz tradueix per «fire consuming fire», SWARTZ, *Mystical Prayer in Ancient Judaism*, p. 243.

57. SCHÄFER (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, p. 222; SCHÄFER, *Übersetzung der Hekhalot-Literatur*, III, p. 312.

de l'expressió, sinó que coincideix amb el contingut de Dt 4,24, que uneix el foc abrusador amb la gelosia divina.

7.3. *Xiür Qomà/Metatron (ShQ § 484)*

També trobem «foc consumidor de foc» en els fragments místics de Xiür Qomà/Metatron, dedicats a la revelació de les mesures divines a través d'aquest àngel exclusiu. El paràgraf 484, on apareix la locució, correspon a un material propi del manuscrit Múnic 22 (§ 468-488).⁵⁸ El paràgraf descriu les mesures de les diferents parts del cos diví fins a arribar, en el fragment que re-produïm, als ulls i a la boca:

Els seus ulls veuen des de la fi del món,
i fins al seu final;
la seva boca és foc consumidor de foc (אש אוכלת אש).
Bondat és el seu nom (M22 § 484).⁵⁹

8. Conclusions

Digué la mare Sinclètica: «Al començament, gran és la lluita i molts els treballs dels qui s'acosten a Déu, però després ve un goig indicible; així mateix com els qui volen encendre foc, primer fan fum i ploren, però de seguida aconsegueixen el que desitjaven. Com que ja diu l'Escriptura que «El nostre Déu és un foc devorador» (Dt 4,24; He 12,29), així convé també que nosaltres encenguem el foc diví amb llàgrimes i treballs (Sinclètica, 1).⁶⁰

Ens servim d'aquesta citació extreta d'una mare del desert d'Egipte, Sinclètica (segle IV), perquè presenta la lectura mística de Dt 4,24 en context egipci i inclou la citació d'He 12,29. Sota el binomi tradicional d'associar l'as-

58. SCHÄFER (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, p. 188-191; Martin S. COHEN, *The Shi'ur Qomah: Texts and Recensions*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1985, col·l. «Texte und Studien zum Antiken Judentum», núm. 9, p. 198-204.

59. SCHÄFER (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, p. 191.

60. NOLASC DEL MOLAR i Josep TORNÉ CUBELLS, *Apotegmes dels Sants Ancians*, Barcelona, Província de Framenors Caputxins de Catalunya, 2012, col·l. «Franciscàlia», núm. 5, p. 278.

cètica i la mística, Sinclètica evoca místicament la divinitat com un foc abrusador, que és accessible a través dels esforços ascètics.

L'apoteigma de Sinclètica serveix per a apreciar la diferència entre l'expressió bíblica «foc abrusador», que no deixa de presentar trets immanents, i l'expressió «foc consumidor de foc», plenament mística, de la qual presentem les conclusions següents, conscients que la recerca que hem fet es podria eixamplar amb textos dels pares de l'Església i amb noves citacions de la tradició jueva:⁶¹

— L'expressió hebrea «foc abrusador» (אֵשׁ אֹכֶלֶת), que identifica la divinitat a Dt 4,24, evoca l'experiència divina del mont Horeb, un context que en facilita la lectura mística. Així ho realitzarà la tradició jueva i s'estendrà a la Carta als Hebreus (He 12,29) i a textos patrístics.

— El targum palestinenc tradueix «foc abrusador» per l'arameu «foc consumidor de foc» (אֵשׁ אֹכֶלֶת אֵשׁ) a Dt 4,24. Les coincidències de traducció de la versió Pseudo-Jonatan i Neòfiti i la seva repetició en altres citacions confirmen una tradició de lectura mística del verset.

— La fórmula aramea «foc consumidor de foc» s'expandeix també en hebreu (אֵשׁ אוֹכֶלֶת אֵשׁ) en les obres midràixiques Pessiqrà Rabbatí, Pirqué de-Rabbí Elièzer, midraix Tanhumà, midraix Lèkah Tob i Yalkut Ximoní. També en el tractat Yomà del Talmud i les Tossafot. Però, sobretot, en les peces místiques Hekhalot Zutarti, Maasé Mercabà i Xiür Qoma.

— En suma, «foc consumidor de foc» forma part d'escenes i evocacions de caire místic, amb l'excepció de les dues citacions de Pirqué de-Rabbí Elièzer (PRE 12,9; PRE 52,3). L'expressió, poètica i seductora, s'utilitza com a metàfora que evoca la condició inaccessible, poderosa i abrusadora de la divinitat.

61. Una referència interessant és ExR II,5 quan parla d'un foc que no es consumeix i que és negre, que Maimònides reprendrà en la Guia dels Perplexos, i que posteriorment recolliran autors cabalistes com Isaac el Cec, Abulafia i Moshe de León. BUSI, *Simboli del pensiero ebraico*, p. 61-63.